

A SZÜKSÉGLETEK JELENTŐSÉGE ÉS JELENTÉSE MARX GONDOLATRENDSZERÉBEN (III.)

HELLER ÁGNES

A „TÁRSADALMI SZÜKSÉGLET” FOGALMÁRÓL

A „társadalmi szükséglet” fogalma Marxnál nem lényegénél fogva elidegenedett kategória: minden társadalomban az elidegenedés pozitív megszüntetése után is — racionálisan értelmezhető. Igaz, ez egyike Marx legkevésbé „precízen” használt fogalmainak: több különböző értelemben merül fel nála, különböző társadalmi tények leírására szolgál, többek között (néhány helyen) a szükségletek kapitalista elidegenedésének leírására is. Ha azonban Marx gondolatvilágának *főtrendenciáját* vesszük szemügyre, azt találjuk, hogy ez az értelmezés abban csak egy a sok közül és csupán a kapitalista társadalomban releváns. Az „általános érdek” és a „társadalmi szükséglet” kategóriáinak azonosítása tehát Marx összkonceptiójától teljesen idegen. Ezt azért szükséges már előjáróban hangsúlyozni, mert a marxista irodalomban szokásossá vált e két kategória *szinonim* használata. Nem egyszerűen a „társadalmi szükséglet” fogalmának fetisiztikus értelmezésére gondolok, hanem e fetisiztikusan értelmezett kategória *pozitív értékként való tételezésére* is. Az utóbbi körülbelül így fogalmazódik meg: a „társadalmi szükséglet” „a társadalom” szükséglete, mely nem az *egyének* egyéni szükségleteinek összessége vagy átlaga vagy azok fejlődési tendenciája, nem is a „társadalmasodott” egyéni szükséglet, hanem olyan általános szükségletrendszer, mely úgy szólván az egyének „feje fölött lebeg”, s mely *magasabb rendű* a társadalmat konstituáló egyének egyéni szükségleteinél. Ez a koncepció különböző elméleti és gyakorlati következtetésekhez (és következményekhez) vezetett. Ezek közül csak a két legfontosabbat említjük meg.

a) Mivel az úgynevezett „társadalmi szükséglet” általánosabb és egyben magasabb rendűbb az egyének szükségleteinél, az egyén — konfliktusos esetekben — alá kell hogy vesse egyéni szükségleteit (azok kielégítésére irányuló igényét) a „társadalmi szükségleteknek”. A gyakorlat-

ban az effajta „általános szükséglet” mindig a munkásosztály vagy akár a társadalom privilegizált vagy vezető rétegeinek misztifikált szükséglete volt, melyet az „általánosság” glóriájával öveztek.

b) A „társadalmi szükségletek” az egyének voltaképpeni, „igazi” szükségletei. Azok az egyének, akiknek de facto nem az a szükségletük, amit ez a „társadalmi szükséglet” reprezentál, azok „nem ismerték még fel” „igazi” szükségleteiket. E koncepcióból következik tehát „felismert” és „nem felismert” szükségletek megkülönböztetése. De ki dönt affelől, hogy melyek az emberek „igazi” szükségletei? Ismét csak az úgynevezett „társadalmi szükséglet” reprezentánsai. Tehát a privilegizáltak vagy a mozgalom vezetőinek *tényleges* szükségletei az „általánosság”, „a társadalmiság” megtestesítőiként dönti el, hogy az osztály vagy a társadalom túlnyomó többségének mely szükségletei „helyesek” vagy „nem helyesek”, s e többség *tényleges* (létező) szükségleteit mint „nem igaziakat” „elmarasztalják”. Magukra vállalják azt a „feladatot”, hogy a többség szükségletei felől *döntsenek*, azok — állítólagosan — „fel nem ismert szükségletei” szerint cselekedjenek voltaképpeni, *tényleges* szükségleteik ellenében.

Ha most eltekintünk a „társadalmi szükséglet” fogalom fetiszizálásának gyakorlati következményeitől, csak a következőket fűzhetjük hozzá az előbbiekhöz. A fetiszizált szükséglet fogalom az érdek fogalom analógiájára „készült”. Mint Marx elemzéséből láttuk: a „közérdeknek” való önálrendelés *tényleges* korrelatívuma az egyéni érdek követelésének. Mind burzsoára, mind citoyenre szükség van ahhoz, hogy a polgári társadalom funkcionáljon. Továbbá: az érdek vonatkozásában valóban értelmes úgynevezett „felismert” és „fel nem ismert” érdekről beszélni. Az érdeket ugyanis az *érdekellentét* konstituálja (az érdekek azonossága valóban az ellentétek azonossága). Mivel az érdek a szükségletek redukciója és egyben homogenizálása abban a vonatkozásban, hogy magunkat (legyen szó egyénről, integrációról vagy osztályról) másokkal *szemben* mint saját „reflexiós-meghatározottságunkkal” szemben érvényesítsük, tehát *realisan* mondhatjuk, hogy az az ember, aki nem érvényesíti önmagát sikeresen másokkal szemben (ugyanaz érvényes egy nemzetre vagy egy osztályra), *nem érdekei szerint cselekszik*, továbbá, ha egy ember (egy integráció, egy osztály) nincs tisztában önérvényesítése optimális módjaival vagy eszközeivel, akkor „nem ismerte fel saját érdekét”. Ha az optimális érvényesítés módjai vagy eszközei a különböző társadalmi objektívációk érintkezési viszonyok vonatkozásában különbözők vagy éppen összeütköznek, akkor ugyancsak joggal beszélhetünk „érdekellentétről”.

Térjünk vissza Marx álláspontjához. Marx — mint ezt már elemeztük — beszélt ugyan helyenként „igazi” vagy „vélt” szükségletekről, de *soha, sehol* nem említ nem tudatos vagy fel nem ismert szükségleteket. (Mind az „igazi”, mind a „vélt” szükséglet tudatos.) Mi több — ezt

még látni fogjuk —, a radikális szükségletek fogalmára egyebek között éppen azért volt szüksége, azért tulajdonított nem is ritkán a munkásosztálynak olyan szükségleteket, melyek de facto nem voltak a munkásosztály szükségletei, hogy a „fel nem ismert szükségletek” kategóriáját kikerülje. Ahol „fel nem ismert szükségletek” vannak, ott vannak „nevelők” is, akik az emberekkel „felismertetik” szükségleteiket — ezt a koncepciót azonban Marx — mint közismert — már a *Feuerbach-tézi-sekben* is egyértelműen visszautasítja. (Annak tekinti, ami: felvilágosító kategóriának.)

Továbbá: Marx nem ismer más szükségleteket, mint az *individuumok* szükségleteit. Lehet kiszámítani vagy felmérni az individuális szükségletek átlagát (mint a „szükségyszerű szükségletek” esetében), de attól azok még individuális szükségletek maradnak. Csak a *fetizmus* leírására használja a társadalmi szükségletkategóriát fetisiztikus értelemben (szembeállítva a nem fetisiztikus, tehát individuális szükségletekkel). Gondoljunk arra, *A tőkéből* egy ízben már idézett passzusra, melyben a kapitalista elidegenedést éppen azzal jellemzi, hogy a tőke értékesítési szükségletei és nem a munkás fejlődési szükségletei irányítják. A „tőke értékesítési szükségletei” itt — tudatosan — fetisiztikus értelemben vannak megfogalmazva. Mert bár az értékesítési szükséglet mindig az *egyes tőkés* szükséglete, de a tőkés is az elidegenedett hatalom, a tőke reprezentánsa. A kapitalista társadalomban az emberek közötti viszonyok (így a szükségletek is) úgy jelennek meg, mint a dolgok közötti viszonyok — de attól még emberek közötti viszonyok maradnak.

Mondottuk, hogy a „társadalmi szükséglet” fogalmát Marx több értelemben használja. Legfontosabb (és legtöbbször előforduló) értelmezése: „társadalmilag termelt” szükséglet. Mivel az ide vonatkozó gondolatmeneteket már az első fejezetben idéztük, megismétlésüktől eltekintünk. A „társadalmilag termelt” szükségletek az egyének szükségletei. Ilyenek — egyes előfordulási helyeken — az összes nem „természetes” szükségletek, más előfordulási helyeken az összes szükségletek általában. Az utóbbi értelmezésben a „társadalmilag termelt szükséglet” szinonim az *emberi* szükséglettel — az „emberi” szót *nem* érték kategóriaként használva.

Az előbbtől eltérő — ritkább, de szintén számtalanszor előforduló — értelmezésben a „társadalmi szükséglet” *pozitív érték kategória*. Nem más, mint a kommunizmus emberének, az úgynevezett „társadalmisodott embernek” a szükséglete. *A tőke* III. kötetében ismételtlen szembeállítja a kapitalista társadalommal az „egyesült termelők” társadalmát — éppen a szükségletek szempontjából. Hadd idézzünk egy ilyen gondolatmenetet: „... a termelés kiterjesztését... a profit és a profitnak az alkalmazott tőkéhez való aránya, tehát a profitráta bizonyos nagysága dönti el, *nem pedig a termelésnek a társadalmi szükségletekhez, a társadalmilag kifejldött emberek szükségleteihez mért aránya.*” (MEM, 25.

A *tőke*, III. 264. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) Itt tehát a „társadalmi szükségletek” a „társadalmilag kifejlődött ember” szükségletei. Felesleges hozzáfűzni, hogy a „társadalmi szükséglet” ezen a helyen is az egyes ember szükséglete.

A „társadalmi szükséglet” — a szó harmadik értelmében — egy társadalom, illetve egy osztály *anyagi javakra irányuló szükségleteinek átlaga*. Mikor Marx a „társadalmi szükséglet” fogalmát ebben az értelemben használja, a kategóriát gyakran teszi *idézőjelbe*. Ám, hogy mikor használja idézőjellel és mikor anélkül, korántsem véletlenszerű. Az idézőjelbe tett „társadalmi szükséglet” a szükségleteknek *fizetőképes kereslet* formájában való kifejeződése. Az idézőjel nélküli az anyagi javakra vonatkozó azon szükségletet jelzi, mely nem fejeződik ki a fizetőképes keresletben. Az idézőjelbe tett és idézőjel nélküli értelmezés megkülönböztetése Marx számára természetesen csak a munkásosztály szempontjából releváns, mivel feltételezi, hogy az uralkodó osztályoknál az anyagi szükséglet és fizetőképes kereslet minimálisan egybeesik, többnyire azonban a fizetőképes kereslet meg is haladja a voltaképpen szükségletet — az uralkodó osztályok „szükségszerű szükségletét”. A munkásosztálynál azonban majdnem állandó a szakadás a fizetőképes keresletben megjelenő „társadalmi szükséglet” és az úgynevezett „igazi” társadalmi szükséglet között, amennyiben az utóbbi mennyiségileg meghaladja az előbbit és minőségileg is több típusú konkrét szükségletet tartalmaz. A *tőkében* (III. 194. o.) így ír: „... a »társadalmi szükségletet«, tehát azt, ami a kereslet alapelvét szabályozza, lényegében a különböző osztályok egymáshoz való viszonya s megfelelő gazdasági pozíciójuk határozza meg...” Majd ugyanitt (200—201. o.) a problémát részletezve: „Úgy tűnik tehát, hogy a kereslet oldalán adott nagyságú meghatározott társadalmi szükséglet van jelen, s ennek kielégítéséhez bizonyos áru fajta meghatározott mennyiségére van szükség a piacon. E szükséglet mennyiségi meghatározottsága azonban nagyon rugalmas és ingadozó. *Szilárdsága* csak látszat. Ha a létfenntartási eszközök olcsóbbak lennének vagy a pénz bér magasabb volna, a munkások többet vásárolnának, s nagyobb »társadalmi szükséglet« mutatkoznék ez áru fajta iránt... Azok a határok, amelyek között az áru iránt a piacon megnyilvánuló szükséglet — a kereslet — mennyiségileg eltér a valóságos társadalmi szükséglettől, a különféle áruk számára természetesen igen különbözőek...” (A dőlt betűs kiemelés tőlem — H. Á.) A keresletben megjelenő „társadalmi szükséglet” tehát *látszat*, mely nem kifejezi, hanem eltakarja a munkásosztály „igazi” társadalmi szükségleteit.

De melyek ezek az igazi társadalmi szükségletek? E kategória tartalma Marxnál lényegében szinonim a *szükségszerű* szükségletek empirikus, szociológiai fogalmának tartalmával. Ez azonban, hangsúlyozzuk, „átlag”, méghozzá egyéni szükségletek (történelmileg kialakult, szokások

közvetítette, morális mozzanatot tartalmazó szükségletek) átlaga. Természetesen objektív kategória, mivel egy adott történelmi korszak adott osztályának adott embere beleszületik a szükséglet tárgyai által, továbbá szokás és morál által a korábbi generációkban már kialakult és mégis állandóan változó szükségletrendszerbe és szükséglet hierarchiába; ezt interiorizálja, ha egyéni módon is. (Különböző társadalmakban többé-kevésbé egyéni módon.) De semmiképp sem egy társadalom vagy egy osztály tagjai, egyénei szükségletétől független, „felettük lebegő” struktúra. Az egyénnek az a szüksége, amit szükségletének tud és érez — más szükségletei nincsenek. Ezért panaszkodik Marx — a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban — a munkások „szükségletnélküliségéről”. Nem arról van tehát szó, mintha a keresletben megjelenő szükségleteiknek a munkások tudatában lennének, az itt meg nem jelenő „igazi” társadalmi szükségleteiknek pedig nem. Ez esetben a társadalmi szükségletek nem lennének „flexibilisek”. Hanem arról, hogy az igazi társadalmi szükségletek reprezentálják a voltaképpeni — nagyon is tudatos — szükségleteket, míg a piacon megjelenő „társadalmi szükségletek” az előbbieket kielégítésének *lehetőségeit* az adott társadalom keretei között. Az ellentét nem a tudatos és nem tudatos ellentéte, hanem — mint ezt Marx az *Anti-Proudhon*ban írja — a lét és a gondolat ellentéte, a realizálás és nem realizálás, a kielégíthetőség és ki nem elégíthetőség ellentéte.

Hozzá kell tennünk, hogy Marx a társadalmi szükségleteknek ezt az értelmezését pusztán az anyagi, illetve a csereértékkel megvásárolható nem anyagi szükségletekre vonatkoztatja. Egyéb szükségletek esetében a „társadalmi szükséglet” kategóriája — ebben az értelmezésben — teljesen irreleváns. Holott a szükségletek említett objektív jellege (a már kialakult szükségletrendszer, szükséglet hierarchia „vezeti” az egy társadalomba beleszületett ember szükségleteit, amennyiben tárgyaival, objektívációival kölcsönhatásban fejlődhetnek csupán a „tárgyak” kijelölik a szükségletek határait) *nem pusztán* az anyagi szükségletekre — tehát az előbbieken értelmezett „társadalmi szükségletekre” — vonatkozik, hanem minden szükségletre általában; a művészi tevékenység szükségletére éppen úgy, mint a közösség szükségletére vagy a szerelem szükségletére. Ezek vonatkozásában Marx azonban *sosem* beszél — ebben az értelmezésben — „társadalmi szükségletekről”. Az efféle szükségletek csereértékkel való megvásárlása — mint láttuk — számára az elidegenedés egyik legjellemzőbb megjelenési formája, a nem kvantifikálható kvantifikálása.

Végül: a társadalmi szükséglet negyedik — többször előforduló — értelmezése: a szükségletek társadalmi kielégítése vagy — néha — a szükségletek közösségi kielégítése. Ez az értelmezés *nem ökonómiai*. Annak a ténynek megjelölésére, illetve kifejezésére szolgál, hogy az ember rendelkezik olyan szükségletekkel, melyeknek nemcsak megtermelése társa-

dalmi jellegű, hanem *kielégítése* is csupán megfelelő *társadalmi intézmények* megteremtésével válik lehetségessé. Így pl. a tanulás szükségleteinek kielégítése — modern társadalomban — egyedül a közoktatás megfelelő intézményeinek közvetítésével lehetséges. De ugyanez vonatkozik pl. a gyógykezelés szükségletére, a kulturális szükségletek számos típusára, sőt magára a közösségi szükségletre is. (Az utóbbi esetében nem okvetlenül intézmények megteremtéséről van szó; ez mégis eo ipso olyan szükséglet, mely csak *másokkal együtt* elégíthető ki.)

Ha a kategória nem is ökonómiai, van ökonómiai *vonatkozása*. A *gothai program kritikájában* pl. Marx arról ír, hogy az úgynevezett „teljes munkahozadékból” le kell vonni „azt, ami *szükségletek közös kielégítésére szolgál*, mint iskolákra, egészségügyi intézményekre”. (MEM. 19. *A gothai program kritikája*, 117. o.) Nagyon érdekes, hogy míg — mint még látni fogjuk — a tisztán anyagilag értelmezett „társadalmi szükségleteket” Marx *kvantitatíve viszonylag stabilnak tételezte* (ezek mennyisége majdnem kizárólagosan a lakosság számának növekedésével nő), a társadalmi értékeknek az az aránya, mely „a szükségletek közösségi kielégítésére” szolgál, szerinte a jövőben gyorsan növekszik. (A „teljes munkahozadék” egyre nagyobb százalékát kell ezen szükségletek kielégítésére fordítani.) „Ez a rész eleve jelentékenyen megnő a mostani társadalomhoz képest, és ugyanolyan mértékben növekszik, amilyenben az új társadalom fejlődik.” (Uo.) Mondanom sem kell, hogy Marx ezt az arányváltozást korántsem úgy képzelte el, hogy az emberek „igazi”, „tudatos” szükségletei a személyi fogyasztásra vonatkozóak lesznek, míg „fel nem ismert” szükségleteiket a „szükségletek közösségi kielégítése” reprezentálja. Már eleve olyan embereket tételezett a jövőben, akiknél ezek a csupán társadalmilag kielégíthető szükségletek *tudatos és egyéni* szükségleteket reprezentálnak, melyek kielégítése olyan fontos lesz a számukra, hogy akár más szükségleteiket is korlátozzák, mivel tudjuk, hogy Marx szerint az „egyesült termelők” társadalmában *az emberek szükségleteinek csak egyéb szükségleteik szabnak határt*. Ott, ahol megszűnik a dolgok uralma az emberek felett, ahol az emberek közötti viszonyok nem dolgok viszonyaiként jelennek meg, *minden szükséglet* felett „az egyén fejlődési szükséglete” dominál, a személyiség önmegvalósításának szükséglete.

(Folytatjuk)